

**SANSKRUTI INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL**

Journal homepage: <http://www.simrj.org.in> Journal UOI: 1.01/simrj

आदिवासी परधान जमात आणि त्यांची लोकगीते

प्रा. अमोल पुंडलिक चांदेकर

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली.

Email ID : amolchandekar28@gmail.com भ्रमणधनी क्र. १७५०५२३३८८

प्रास्ताविक :-

परधान ही आदिवासी जमात आज शिक्षणाच्या माध्यमातून आपला सर्वांगीण विकास साधत आहे. चंद्रपूर, यवतमाळ, भंडारा, गडचिरोली या भागात या लोकांची वस्ती दाट आहे. आज आधुनिक सुधारणा झाली असली तरी परधान समाजात आजही पारंपारिक चालीरिती, रुढी, रितीरिवाज पाळले जातात, काही अनिष्ट प्रथा बंद झाल्यां असल्या तरी परधानांचे विशेष पाहिले तर गोंड राज्य दरबारातील कवी, गायक, भाट, मंत्री अशीच त्यांची ओळख आहे. परधान समाजात, सणोत्सवाच्या निमित्ताने, लग्नविधी प्रसंगी लोकगीत गाण्याची पूर्वापार पारंपारिक पद्धती आहे. आजही ही पद्धती टिकून राहिल्याचे व परधान समाजाची मान्यता लाभल्याचे दिसून येते.

निसर्ग, सण, उत्सव, लग्नविधी, सासर, माहेर, प्रणय, देवदेवता विषयक प्रजेच्या वेळची गीते, ऐतिहासिक, अंगाई गीत अशा स्वरूपाची गाणी गायिली जातात. याचा उद्देश निखळ मनोरंजन तर असतोच पण काही लोकगीते पारंपारिक असल्याने सण, उत्सव, विधी प्रसंगी गाण्याची प्रथा आजही प्रचलित आहे.

आदिवासी कोण ?

अर्धनान राहुन कधी लंगोटी नेसून शिकार करण्यासाठी राणोमाळ वनवन भटकल्यामुळे त्यांना 'वनवासी' किंवा 'वन्यजमाती' म्हणून ओळखन्याचा प्रघात पडला आहे. कोणी त्यांना उपहासाने 'आरण्यक' किंवा 'लंगोठ्ये' म्हणून संबोधतात कोणी त्यांना सहानुभूतीने 'धरतीची लेकरे' म्हणतात. 'गिरीजन', 'आदिपूत्र', 'वनपुत्र' याही नावाने त्यांना ओळखले जाते. 'जंगलचे अनभियिक्त राजे' म्हणूनही त्यांचा अनेक ठिकाणी उल्लेख केला जातो.

डॉ. घुर्ये सारख्या जागतिक किर्तीच्या संशोधकाने व पंडिताने त्यांना So-Called Aborigines (तथाकथित मूळ निवासी) म्हटले आहे व Backward Hindus (मागासलेले हिंदू) म्हणून संबोधले आहे. आदिवासीचे कैवारी पूज्य ठक्करबापा व पूज्य गांधीजी यांनी त्यांना 'मुल निवासी' म्हटले आहे. अलिकडे 'डॉ. भाऊ मांडवकर' आणि 'डॉ. गोविंद गारे' या अभ्यासकांनी

या वन्य जमातींसाठी 'आदिम' हा शब्द वापरला आहे. सुप्रसिद्ध समाजसेविका व आदिवासीच्या हितचिंतक सौ. कुसूम नारगोळकर आणि श्याम नारगोळकर ह्यांनी त्यांना 'जंगलचे राज' म्हणून संबोधले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांचा अनुसूचीत जमाती (Scheduled Tribe) असा उल्लेख केला आहे.

पाश्चात्य विद्वानांच्या, अभ्यासकांच्या व शास्त्रज्ञांच्या व्याख्या :-

गिलीन आणि गिलीन ह्यांच्या मते, 'एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा, समान बोली बोलणारा व समान सांस्कृतीक जिवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिय गटांच्या समुच्चयाला आदिवासी म्हणतात.'

एब्ल्यू जे पेरी म्हणतात, 'समान बोली भाषा बोलणाऱ्या व एकाच समान भूप्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समुहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.'

डॉ. रिहर्स यांच्या मते, 'ज्या समुहातील संदर्भ एक समान बोली भाषा बोलतात, युद्ध वगैरे सारख्या उद्दिष्ट पूर्तीकरिता एक होऊन झटतात अशा सरळ व साध्या सामाजिक समुहाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.'

बोगार्डस् यांच्या मताप्रमाणे, आदिवासी या शब्दाची व्याख्या 'सुरक्षिततेची जरुरी, रक्तसंबंधाचे बंध, समान धर्म ह्यावर आदिवासी समुह आधारलेला असतो.'

शत्क पिडीटन यांनी ट्राईब या शब्दाची व्याख्या करताना म्हणतात, 'आदिवासी हा समान बोली बोलणाऱ्या, एकाच भूप्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या आणि सांस्कृतिक एकजीनसीपणा बाळगणाऱ्या लोकांचा गट होय.'

परधान जामातीची उत्पत्ती - ओळख :-

पाश्चात्य संशोधक रसेल व हिरालाल परधानांविषयी लिहीतात, 'The Paradhan's are an interior branch of the Gond's who act as priest and minstrels of the Gond's. as the priest's of the Gond's, The Paradhan's are employed to conduct the ceremonial worship of there great god Bura Deo, which falces place on the third day of the bright fort night of the baisakh.'

या विधानातून रसेल-हिरालाल यांनी परधानांना गोडांचे धर्मगुरु आणि मंत्री म्हणून संबोधले आहे.

स्टेफन फक्स यांनी परधानांना ॲंघसीयंट आर्यन स्पिकोंग ट्राईब संबोधले आहे.

परधानांवर एस. हिवाळे यांचा ‘परधान्स आँफ दि अप्पर नर्मदा कॅली’ नावाचा शोध निबंध प्रसिद्ध झाला आहे. त्यात त्यांनी परधान आणि गोंडांच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीकर प्रकाश टाकला आहे. ते म्हणतात, ‘The Gond’s and Paradhan have the same clans, have the same mythology and follow the same religious practice and festivals. The Paradhan’s often act as the genealogists to the goonds.’

परधानासंबंधी बरेचसे लेखन डॉ. एस. आर. मुरकुटे, डॉ. भाऊ मांडवकर, व्यंकटेश आत्राम या अभ्यासकांनी केलेले आहे. व्यंकटेश आत्राम यांचे खालील विधान महत्वाचे वाटते. ते म्हणतात, ‘ज्याप्रमाणे हिंदू समाजात मराठे व कुणव्यांमध्ये ब्राह्मण श्रेष्ठ, तद्वतच साडेबारा जातीमध्ये परधान श्रेष्ठ असे परधानांना पूर्वी मानत असत.’ परधान हे गोंडांच्या दरबारी मंत्री पदावर होते. व त्यांचा सामाजिक दर्जा श्रेष्ठ होता. वस्तुत: गोंड व परधान या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

परधान नावाची उत्पत्ती :-

रसेल-हिरालाल म्हणतात, ‘Paradhan is of Sanskrit origin and signifies a minister of agent.’

स्टेफन फक्स, डॉ. प्रिअर्सन ह्यांनी ही अशाच आशयाची मते आपल्या ग्रंथामध्ये नोंदवून ठेवली आहेत.

परधान स्वतःला पाळाल मानतात. त्यांच्या परधानी भाषेत ‘पळोल’ असाही शब्दप्रयोग आढळतो. पाळाल म्हणजेच परधान होत. पाळाल याचा अर्थ राज्यकारभार चालवणारा, सूत्र, सूत्रधार, विद्वान असा होतो. परधानांचे निरीक्षण केल्यास अक्कलहुशारी, वाक्‌चातुर्य, प्रसंगावधानता आणि कोणतिही गोष्ट कथन करण्याची त्यांची आगळीवेगळी शैली.

पाणांच्या लोकगीतांचे वर्गीकरण :-

१. देवदेवतांच्या पूजेच्यावेळी गावयाची गीते.
२. लग्न समारंभात गावयाची गीते.
३. सणोत्सवात गायीली जाणारी गीते.
४. प्रणयगीते
५. ऐतिहासीक गीते
६. अंगाई गीते
७. गंभीर अर्थ नसलेली गीते.

आदिवासी परधान जमातीच्या लोकगीतांचा अभ्यास :-

‘परधान्स ऑफ दि अप्पर नर्मदा कॅली’ हा एस. हिवाळे यांचा परधान या आदिवासी जमातीवरील ग्रंथ १९४६ साली प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथात त्यांनी परधान जमातीच्या लोकगीतांचा व लोककथांचा थोडाफार आढावा घेतला आहे.

आदिवासी जिवनाच्या अभ्यासिका डॉ. शैलजा देवगांवकर, वरोरा ह्यांनी विदर्भातील माडिया, गोंड आणि परधान या आदिवासी जमातीच्या लोकगीतांचा व लोककथांचा विपूल प्रमाणात संग्रह करून तो लोकांपर्यंत पोचविण्याची उल्लेखनीय कामगिरी केलेली आहे.

परधानांचा शिमगा, फाग आणि लोकगीते हा डॉ. शैलजा देवगांवकर ह्यांचा लेख १९८३ साली हाकारा या त्रैमासिकात प्रसिद्ध झाला. या लेखात त्यांनी परधानांच्या शिमगा फागावरील विविध लोकगीतांचा चिकित्सक परिचय करून दिला आहे.

आदिवासी जिवनाचे अभ्यासक व समाजशास्त्राचे प्रा. डॉ. एस. आर. मुरकुटे, अमरावती यांनी विदर्भातील परधान या आदिवासी जमातीवर १९८१ साली संशोधन कार्य पूर्ण केले. ‘परधान्स ऑफ विदर्भ’ हा त्यांच्या शोधनिबंधाचा विषय होता. त्यात त्यांनी परधानांच्या विविध प्रसंगी गायील्या जाणाऱ्या लोकगीतांचा तसेच लोककथांचा विस्ताराने परिचय करून दिला आहे. त्यांच्या प्रयत्नाने आदिवासीचे लोकसाहित्य समृद्ध होण्याला मदत झाली असे म्हणावे लागेल.

‘अमंग दि गोंड्स ऑफ आदिलाबाद’ हे सेतू माधवराव पगडी यांचे समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून लिहिलेले पुस्तक १९४९ साली प्रसिद्ध झाले. या पुस्तकात पगडी यांनी परधान, कोलाम, गोंड आदिवासीच्या सामाजीक आणि सांस्कृतिक जिवनाची चर्चा करतानाच त्यांच्यातील प्रचलीत लोककथाही सांगितल्या आहेत.

‘परधानांचा शिमगा फाग’ हा त्यांचा विस्तृत लेख १९७९ साली ‘नवभारत’ या दर्जदार मासिकात प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर १९८३ साली त्यांचा दुसरा एक लेख ‘परधानांचा लग्नोत्सव’ हा डॉ. सरोजिनी बावर संपादित ‘आदिवासीचे सण उत्सव’ या पुस्तकात प्रसिद्ध झाला आहे. या दोन्ही लेखनमध्ये आत्राम यांनी परधानांच्या शिमगा फागावरील व लग्नासंबंधी लोकगीतांचे विस्ताराने विवेचन करून त्यातील सौंदर्य उलगडून दाखविले आहे.

परधानांच्या लोकगीतांचे स्वरूप :-

परधानांमध्ये जन्मजात गीतगायन आणि कवीत्व या कला प्रकर्षाने आढळून येतात. बहुतेक परधानांचा आवाज गोड असतो. शिंग कवीत्व हा परधानांचा गुण प्रशंसनिय आहे. अनेक प्रसंग आपल्या बोलीभाषेत चितारणे व संगिताच्या कर्णमधुर धुनवर स्वतःच गावून दाखवणे यात त्यांचा हातखंडा आहे. त्यांना हिंदी, मराठी, गोंडी या तिनही भाषा चांगल्या अवगत असल्याने या भाषेतील

त्यांची विविध प्रकारची गीते आढळतात. मुळातच गीत व संगीत प्रेमी असलेली ही जमात आपल्या पारंपारिक लोकवाड्याचे जतन मोठ्या जागृकतेने करताना आढळते.

परधानांच्या लोकवाड्याचे विपूल प्रकाश पडला नसला तरी, जे काही आजवर प्रकाशात आले आहे, ते त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक जीवनाच्या अंतःप्रवाहाचा अभ्यास करण्यासाठी पुरेसे आहे. आजवर प्रसिद्ध झालेली परधानांची लोकगीते ही विविध प्रसंगांना उद्देशून आहेत. त्यावरुन त्यांच्या काव्यवृत्तीचा परिचय होतो.

परधानांच्या लोकगीतातील वर्णन/आशय :-

परधानांमधील विवाह बहुधा फाल्युन, चैत्र, वैशाख या महिन्यात होतात. विवाहप्रसंगी गायिली जाणारी लोकगीते फक्त मनोरंजनात्मक नसतात तर त्याला सामाजिक भानही असते.

विवाहाची इच्छा असणारा मुलगा मुलीच्या घरी येतो, तेथे गावातील वयोवृद्ध मंडळी जमतात व मुलाला विचारतात –

जाती रो जाती बाती रीयो रे दादा ? .

जाती रो बाती भिदी रो दादा ?

हे दादा, तु कोणत्या वर्गाचा आहे हे आम्हाला सांग

चांदेकर, भोंदेकार, नित नवराल, कुम्मेकार जाती रे (प्रत्यक्ष नाव आहे) ना रियो रे दादा.

मी काही बदमाश नाही मी जबाबदार कुटुंबातील असून चांदा जिल्ह्याचा रहिवाशी आहे. तुमच्या मुलीशी विवाह करण्याची माझी इच्छा आहे.

अशा प्रकारे विवाह प्रसंगीची लोकगीते, हळद लावण्यापूर्वीची लोकगीते, हळद दळतानाची लोकगीते, प्रत्यक्ष लग्न समारंभातील लोकगीते, लग्नाचा मांडव घालतानाची लोकगीते, मुलीच्या घरुन मुलाकडे सामान आणताना म्हणण्याची लोकगीते, वधु-वरास स्नान घालतानाची लोकगीते ही सर्व गोंत ग्रामिण मराठीतच आहेत. परधान आदिवासींनी मराठी आत्मसात केल्याचे त्यावरुन लक्षात येते.

लग्नाच्या दुसऱ्या दिवशी नवऱ्या मुलाकळून मुलीकडे सामान मंडपात वाजत-गाजत मिरवणुकीने आणले जाते त्यावेळचे गाणे –

कुंभारीन वाई वो कुंभार कुठे गेला,

हाती कुदरी धरला वाई,

माती खांदता खांदता गेला।

माती खांदता खांदता वाई,

पाय मोळून गेला ॥१॥

हाती सोटा धरला वाई,

गधे राखाला गेला।

गधे राखता राखता बाई,
हात मोडून गेला ॥२॥

अशा प्रकारे लग्न समारंभात प्रत्येक विधी प्रसंगी लोकगीते गायिली जातात त्याचप्रमाणे होळी-शिमगा-फाग या सणाच्या वेळीही देव-देवतांची गीते गायिली जातात. होळीच्या पूजेची गाणे खालीलप्रमाणे —

आकी पुंगा रे रो
बेले पतारीता
पुंजा निवा आयला...१
राले कपुरे रो
होमा उदाबत्ती ते
पुंजा निवा आयला...२

म्हणजे आईच्या पुजेसाठी पाने-फुले, बेलाची पाने, कापूर, राळ आणि उदबत्ती आणली आहे. ‘हिरासुका पाडाळी’ या गोंड परधानांच्या पुराणकाळातील पहिल्या पाटाडीने ढेमसे म्हटल्याचा उल्लेख गोंड पुराणात आढळतो. ढेमसे म्हणजे नृत्यगीते होत. यवतमाळ निल्हातील मारेगांव, वणी इत्यादी तहसिलमध्ये परधानांची दाट वस्ती असून अजूनही ढेमसे म्हणणारी बरीच मंडळी आहेत. ढेमसे फक्त पुरुषच म्हणतात व त्यात पुरुषच स्त्रीवेश धारण करून नाचतात. एकुण लग्नातील ढेमस्यांचे १६ प्रकार सांगितले जातात.

आदिवासीच्या लोकगीतांची वैशिष्ट्ये :-

१. आदिवासी लोकगीते ही आदिमांच्या अस्तित्वाइतकीच प्राचीन असतात.
२. जीवनातील बहुतेक महत्वाच्या प्रसंगांना उद्देशून ही लोकगीते असतात.
३. आदिवासी लोकगीते ही गेय स्वरुपाची असून ती नृत्याच्या वेळी पारंपारिक वाद्यांच्या संगितावर गायिली जातात. नृत्याशिवाय आदिवासी लोक ही लोकगीते सहसा गात नसतात.
४. आदिवासी लोकगीतांमध्ये नृत्यगीतांचा भरणा अधिक असतो कारण नृत्य ही आदिवासीच्या सांस्कृतिक जिवनाची आधारशिला आहे.
५. पद्याच्या दृष्टीने आदिवासी लोकगीतांमध्ये सुत्रबद्धता असतेच असे ठामपणे म्हणता येत नाही.
६. ही लोकगीते कधीही एकटा दुकटा आदिवासी माणूस गात नसतो. सामुहिकरित्याच त्याचे गायन असते.
७. ही लोकगीते ज्या कोणत्या प्रसंगाला उद्देशून रचलेली असतात, त्या प्रसंगीच ती गायिली जातात.
८. आदिवासीच्या पदरी जमा असलेला त्रोटक जीवनानुभव हाच त्यांच्या लोकगीतांचा स्रोत असतो.

९. आदिवासी लोकगीतांचा कवी वास्तविक कवी नसून नायक असतो.
१०. आदिवासीच्या पृथक संस्कृतीचे प्रतिबिंब त्यांच्या लोकगीतात पडलेले दिसून येते.
११. आदिवासी लोकगीतांचा उगमच हा मुळात रानावनातील व डोंगरदन्यातील असल्यामुळे ह्या लोकगीतांना रानातील मातीचा सुगंध असतो.
१२. आदिवासी लोकगीतामध्ये दळण कांडन करताना स्त्रियांनी गावयाच्या ओव्या जवळपास नसतातच.
१३. आदिवासी लोकगीते ही आदिवासी स्त्री-पुरुष, मुले-मुली व म्हातारे स्त्री-पुरुष सामुहिकरित्याच गात असतात. नृत्य गायनात आदिवासी स्त्री-पुरुष दोघेही निसंकोचपणे भाग घेत असतात.
१४. आदिवासी लोकगीते ही आदिवासीच्या विविध बोलीभाषांमध्ये अविष्कृत झालेली असल्यामुळे ती वेगवेगळ्या जीवनजाणीवांचे प्रतिनिधीत्व करणारी असतात. वेगवेगळ्या पर्यावरणातील वैशिष्ट्ये घेऊन ती अवतरलेली असतात.
१५. आदिवासी लोकगीतांचा उगम हा रानावनातील व डोंगरदन्यातील असल्यामुळे रानातील पशु-प्रक्षी, वृक्ष, पाने, फुले, फळे, नद्या-नाले याच त्यांच्या लोकगीतांच्या खन्याखुन्या प्रेरणा होत.

समारोप :-

परधान ही आदिम जमात असून त्यांच्या लोकगीत गाण्याची सणोत्सवाच्या निमित्ताने परंपरा आजही आहे. कुळाचे महत्व, कुळाचार, मुलीच्या लग्नातील लग्नगीते, धरणीभायेची गीते, दुष्काळावद्दलची गीते, सासरकडील लोकगीते, आई-वडीलांच्याप्रती असलेले प्रेम, लग्नाच्या आदल्या दिवशी रात्रभर गाणी म्हटली जातात, चंद्रदेव-सूर्यदेव यांचे गुणगाण करतात, नवरदेवाचे वर्णन गाण्यातून करतात, सुंदर ललनेचे वर्णन, हळदीविषयीचे गीत, भरदार तरुणाचे अथवा नवरदेवाचे वर्णन विषयी गीत, वेगवेगळ्या नातेसंबंधांची ओळख गाण्यातून करून दिली जाते. हिंदी भाषा व परधान बोली याचे मिश्ररूप परधानी लोकगीतातून दिसून येते. जंगलविषयक, पशुपक्षी विषयक आणि इतर वरेचकाही असे परधान जमातीच्या गीतांचे वैविध्यपूर्ण स्वरूप दिसून येते.

संदर्भग्रंथ सुची :-

१. गारे गोविंद : महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, कॉनिनेंटल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे.
२. देवगावकर शैलजा : महाराष्ट्रातील आदिवासींचे लोकसाहित्य, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३. तुमराम विनायक : आदिवासी साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती.
४. नाडगोंडे गुरुनाथ : भारतीय आदिवासी, कॉनिनेंटल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे.
५. फड शत्रूघ्न : आदिवासी साहित्य आणि लोककला, प्रतिक ऑफसेट, मुंबई.
६. मांडे प्रभाकर : लोकरंगभूमी, परंपरा, स्वरूप आणि भवितव्य, मधुराज पब्लिकेशन प्रा. लि., पुणे.